

Belgesel Hipotez'e Göre Yahudilikteki Kurban İbadetinin Tarihsel Süreci*

Araştırma makalesi / Research article

Merve YETİM**

The Historical Process of the Ritual of Sacrifice in Judaism according to the Documentary Hypothesis

Citation/©: Yetim, Merve, (2020). The Historical Process of the Ritual of Sacrifice in Judaism according to the Documentary Hypothesis, Milel ve Nihal, 17 (1), 61-85.

Abstract: The ritual of sacrifice has always been of great importance in the historical process from the first known societies to the present day. The ritual of sacrifice, sometimes carried out to ensure the continuity of the cosmos and convey the wishes to God, was usually performed to satisfy God / Gods. Rituals performed for "pleasing God/Gods" mostly show that there is a religion behind the ritual. Judaism is also a religion that emphasizes the ritual of sacrifice and orders to fulfill it. In Judaism, the phenomenon of sacrifice is an emphasized worship especially in the figures of Abraham, Isaac, and Jacob who they named as ancestors. In this context, the Jews who believed that there was holiness in every act of the ancestors strictly adhered to the worship of sacrifice. However, in today's Judaism, the worship of sacrifice has turned into an abandoned form of worship that is rarely performed. This text focuses on the efforts of the pioneers of the "Documentary Hypothesis" especially Julius Wellhausen, who seeks answers to the question of why the ritual of sacrifice in Judaism has undergone such a transformation. According to the data of the "Documentary Hypothesis", the fundamental reason for the abeyance of the ritual of sacrifice is the historical and religious change and transformation in Judaism. Jews have had a long historical process since Abraham who they accepted as the beginning. This process has naturally brought forth political and religious transformations. In this sense, the ritual of sacrifice practiced in the early

* Bu makale 2019 yılında Sivas Cumhuriyet Üniversitesi'nde hazırlanan "Eski Ahit Eleştirisi ve Julius Wellhausen" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı [merveyetim@cumhuriyet.edu.tr] ORCID: 0000-0002-3605-7602.

period and after Josiah's Reform did not remain the same. After the Roman Empire eventually demolished Solomon's Temple, the practice of the sacrifice was almost stopped. The essential point here is because of the changes in the form and practice of the sacrifice. Since, with Josiah's Reform, the sacrifice was only performed in Solomon's Temple, and the sacrifice performed elsewhere was accepted as invalid was, in a way, end of this worship. Therefore, for the reason that the Temple could not be rebuilt in the process that goes up to the present day, the worship of sacrifice that must be performed in Solomon's Temple cannot be practiced.

Keywords: Sacrifice, Judaism, Documentary Hypothesis, Julius Wellhausen, Josiah's Reform.

Atıf/©: Yetim, Merve, (2020). Belgesel Hipotez'e Göre Yahudilikteki Kurban İbadetinin Tarihsel Süreci, Mîlel ve Nihal, 17 (1), 61-85.

Öz: Bilinen ilk toplumlardan günümüze kadar gelen tarihi süreç içerisinde kurban ritüeli her zaman büyük öneme sahip olmuştur. Kimi zaman kozmosun devamlılığını sağlama kimi zaman da tanrıya isteklerini iletme amacıyla icra edilen kurban ritüeli, çoğunlukla Tanrıyı/Tanrıları hoşnut etmek için uygulanmıştır. "Tanrıyı/Tanrıları hoşnut etmek" adına yapılan ritüeller çoğunlukla orada bir dinin mevcut olduğunu göstermektedir. Yahudilik de kurban ritüeline önem verip bunu yerine getirmeyi emreden bir dindir. Yahudilikte kurban olgusu, özellikle atalar diye isimlendirdikleri İbrahim, İshak ve Yakup figürlerinde üzerinde önemle durulan bir ibadettir. Bu bağlamda ataların her fiilinde kutsiyet olduğuna inanan Yahudiler, kurban ibadetine de sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır. Fakat günümüz Yahudiliğinde kurban ibadeti neredeyse hiç icra edil(e)meyen, bir nevi terk edilmiş bir ibadet formuna dönüşmüştür. Bu metin Yahudilikteki kurban ritüelinin neden böyle bir dönüşüm geçirdiği sorusuna cevap arayan başta Julius Wellhausen olmak üzere "Belgesel Hipotez" öncülerinin gayretini konu almaktadır. "Belgesel Hipotez" verilerine göre Yahudilikteki kurban ibadetinin bugün olmamasının en büyük sebebi Yahudiliğin hem tarihi hem de dini anlamda geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümdür. Yahudiler başlangıç olarak kabul ettikleri İbrahim'den bu yana uzun bir tarihi süreç geçirmiştir. Bu süreç, elbette beraberinde siyasi ve dini dönüşümleri meydana getirmiştir. Bu bağlamda erken dönemde icra edilen kurban ile Yoşiya'nın reformundan sonra uygulanan kurbanın mahiyeti aynı kalmamıştır. Nihayetinde Roma İmparatorluğunun Süleyman Mabedini yıkmasıyla birlikte kurban ibadetinin uygulanması neredeyse tamamen durmuştur. Buradaki önemli husus elbette kurbanın formunda ve uygulandığında meydana gelen değişikliklerden kaynaklanmaktadır. Zira Yoşiya'nın reformu ile birlikte kurbanın yalnızca Süleyman Mabedinde icra edilmesi ve başka yerlerde uygulanan kurbanın geçersiz olduğu yönünde bir reforma gidilmesi bu ibadetinin bir

nevi sonu olmuştur. Böylece günümüze kadar uzanan süreçte Mabel'in tekrar inşa edilememesi nedeniyle "Süleyman Mabelinde yapılması zorunlu olan" kurban ibadeti eda edilememektedir.

Anahtar Kelimeler: Kurban, Yahudilik, Belgesel Hipotez, Julius Wellhausen, Yoşya Reformu.

Giriş

İlk insanlardan günümüze kadar uzanan bir tarihe sahip olan kurban ibadeti insanlık tarihinin bilinen en eski dini ritüellerinden bir tanesidir. Tarih boyunca tanrıya şükranlarını sunmak, isteklerini iletmek ve hatta kozmosun devamlılığını sağlamak için aracı konumunda olan kurban, çeşitli toplum ve kültür içerisinde bulunan dini bir uygulamadır. Bu toplumlardan bir tanesi olan İsrailoğulları da atalar döneminden tapınanın ikinci kez yıkılacağı periyota kadarki süreç içerisinde kurban ritüelini yerine getirmiş, üzerinde büyük bir titizlikle durmuştur. İsrailoğulları için kurban ilk olarak bir Kral ya da saygın bir kişiye takdimeler sunmaktan ibaret iken sonrasında tek tanrıları olan Yahve'ye şükranlarını sunmak anlamına gelmiştir.

Yahudilik tarihi içerisinde meydana gelen tarihsel değişim, dönüşüm ve etkileşimler nasıl ki toplumun yapısı ve anlayışını değiştirdiyse aynı şekilde İsrailoğullarının inanç biçimini ve bu inançtan doğan dini uygulamalar üzerinde de etkili olmuştur. Çünkü tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan olay ve olguların toplumun anlayışına tesir ettiği gibi o toplumun dini meselelere bakışını da etkilediği kanaatindeyiz. Bu bağlamda İsrailoğullarının siyasi veya seküler anlamda geçirdiği birçok aşama dini uygulamalar üzerinde de kendisini göstermiştir. Bu ritüeller içerisinde ilk akla gelenlerden kurban, tarihi süreçte birçok aşama kaydetmiş bir ibadet olarak karşımızda durmaktadır.

Bu çalışmada 'belgesel hipotez' denilen ve *Tanak'ın* ilk beş kitabının birbirinden bağımsız redaktörler tarafından düzenlendiğini iddia eden bu yaklaşımın Yahudilikteki kurban anlayışının çıkışı, gelişimi ve dönüşümü hakkında verdiği bilgilere odaklanmaya çalışacağız. Zira 'belgesel hipotez' *Tanak* merkezli bir okuma ile Yahudiliğin kurban ibadetinin bir değişim içinde olduğunu ileri sürer. Biz de *Tanak* merkezli bu okumada 'belgesel hipotez' çerçevesinde Yahudilikteki kurban anlayışına ışık tutmaya gayret edeceğiz. Bundan dolayı kurban ile ilgili Rabbinik literatür ve Talmud verileri üzerinden yapılacak bir okuma, bu makalenin sınırları dışında kalmaktadır.

“Belgesel hipotez”i esas aldığımız bu çalışmada hipotezin öncüsü olan Julius Wellhausen da merkezi bir konumda olacaktır. Zira Wellhausen, *Tanak* verilerinden yola çıkarak Yahudi tarihi içerisinde birtakım kritik dönüşümlerden bahsetmiştir. Bu dönemlerden birincisi Kral Yoşiya’nın reform hareketi diğeri ise Babil sürgünüdür. Wellhausen, *Prolegomena to the History of Religion*¹ isimli eserinde bu iki döneme büyük bir önem vermiş ve ele almış olduğu konuları bu omurga üzerine inşa etmiştir. Wellhausen bu çalışması ile birlikte Kutsal Kitap eleştirisine yeni bir soluk getirmiştir. Öyle ki ortaya koymuş olduğu hipotezler nedeniyle Kutsal Kitap eleştirisi üzerine çalışan neredeyse her araştırmacının Wellhausen’ın iddialarına değinmesi gerekmektedir. Dolayısıyla bizde kurbandaki bu dönüşümü onun çizmiş olduğu bu iki temel dönem üzerinden inceleyeceğiz. Bu bağlamda Yahudi tarihinde büyük gelişmeler, değişimler ve dönüşümlere sebep olan Yoşiya’nın reformu ve Babil sürgünü gibi hadiselerin kurban üzerindeki etkisi ele alınacaktır. İlk olarak Yoşiya reformu öncesi dönemde var olan kurban anlayışına bakılacak ardından Yoşiya’nın dine getirmiş olduğu reformların özellikle kurban ibadetini ne ölçüde etkilediği üzerinde durulacaktır. Son olarak Yahudilik tarihi içerisinde birçok değişim ve dönüşüme sebep olan Babil sürgününün Yahudiliğin yorumlanması ve Yahudi pratiklerinin uygulanışını tamamen değiştiren, yurtlarından ve tapınaklarından olan Yahudilerde kurban ibadetinin konumu ele alınacaktır.

Yahudilikte Kurban İbadeti

Yahudilik tarihi içerisindeki en eski ibadetlerden birisi olan kurban, “Tanrıya sunuda bulunma” anlamında kullanılan bir kelimedir. Kadim dönemde birçok kültür ve din anlayışının temelini oluşturan bu ritüel diğerlerinde olduğu gibi İbranilerde de ibadetin ana bölümünü oluşturmaktaydı. *Tanak* metinleri içerisindeki “korban” (İbr. קָרְבָּן) terimi, “yakına getirme/yakınlaştırma” şeklinde bir kullanıma sahiptir.² Dahası kurban, *Tanak*’a göre başlangıçta bir kralın ya da

¹ Julius Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, Çev.: J. Sutherland Black, Allan Menzies (Illinois: Textbook Publishers, 2003).

² Anson Rainey, “Sacrifice”, *Encyclopaedia Judaica* XVII (New York: Thomson Gale, 2nd ed., 1972), 639.

saygın bir kişinin sevgisini kazanmak için onlara hediye sunma anlamında kullanılıyordu.³ Fakat daha sonraları yalnızca Tanrıya takdim edilen hediyeler halini almıştır.

Yahudilik için başlangıçtan itibaren büyük bir önemi bulunan kurban ibadeti, tanrıları Yahve'ye hizmet etme hususunda en çok bilinen ve tercih edilen ritüellerden biridir.⁴ Fakat giriş bölümünde işaret ettiğimiz üzere tüm Yahudilik tarihi içerisinde başından sonuna kadar gerek taşıdığı anlam gerekse getirmiş olduğu yükümlülükler aynı kalamamıştır. Zira tarih boyunca Yahudilerin geçirmiş olduğu kültürel ve sosyolojik değişim-dönüşümler kurban ibadetinin de ilk uygulandığı şekliyle kalmasının önünde engel olduğu görüşündeyiz. Nitekim günümüzde Yahudilik dini ve etnik kimlik olarak birbirinden ayrılamaz bir konumda iken toplum olarak İsrailoğullarının yaşamış olduğu her bir tarihi süreç de onların dini anlayış ve uygulamalarının farklılaşmasına sebep olmuştur. Bu nedenle bu çalışmamızda Wellhausen'ın *Prolegomena to the History of Religion* isimli eserine göre Yahudiliğin geçirmiş olduğu tarihsel dönüşümlerin en önemlilerinden olan Yoşiya reformu ve Babil sürgününün kurban ibadeti üzerindeki etkisi üzerinde durulacaktır.

A. Yoşiya Reformu Öncesi Kurban

Yahudilik tarihi içerisinde bir dini ritüelden bahsetmek istiyorsak elbette ki ilk başvurmamız gereken kaynak kutsal metinlerdir. Bu nedenle *Tanak* metinleri içerisinde Kutsal Kitap eleştirmenlerince en eski tarihte yazılmış kaynak olarak nitelendirilen JE (*Yehovist*)⁵ kaynağının kurban ile ilgili sunmuş olduğu veriler büyük bir öneme sahiptir.⁶ Zira bu metinler tarihsel olarak Yahudiliğin en erken dönemleri hakkında bilgi sahibi olacağımız yegâne belgeler niteliğindedir. Bu nedenle kurban ibadetini ilk olarak burada aramanın yerinde bir hareket olacağı görüşündeyiz.

³ Hakimler, 3:17, I. Samuel, 10:27, I. Krallar, 5:1.

⁴ A. F. Rainey, "The Order of Sacrifices in Old Testament Ritual Texts", *Biblica* 51/4 (1970): 485-498; Norman H. Snaith, "Sacrifices in the Old Testament", *Vetus Testamentum* 7/3 (1957): 308-317.

⁵ Yehovist (JE) kaynak, Kuzey İsrail Krallığının yıkılmasının (MÖ 722) ardından buradaki İsrailoğullarının Güney Yahuda Krallığına göç etmesi ile birlikte Kutsal Kitap içerisinde bulunduğu iddia edilen Yahvist (J) ve Elohist (E) kaynağının birden fazla redaktör tarafından birleştirilmiş halidir.

⁶ Joel S. Baden, *J, E, and the Redaction of the Pentateuch* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2009), 305-313.

JE kaynağına göre kurban, Tanrıyı onurlandıran çok eski ve tamamen evrensel bir yöntemdir. JE metinlerinde sunulan anlatılara göre kurban ibadeti ilk insan ve atalardan olan Kayin (Kabil) ile Habil'e dayanmaktadır. Kayin ve Habil, Tanrıya şükranlarını sunmak nedeniyle kurban takdim etmişlerdir.⁷ Dahası insanoğlunun ikinci atası olarak kabul edilen Nuh da Tufan'dan sonra Tanrıya sunuda bulunmuştur.⁸ Bunların dışında Arami peygamber Balaam da aynı İsraililerin yaptığı şekilde kurban takdimesini halkına anlatmış ve öğretmiştir. Bu durum göstermektedir ki JE'ye göre kurban, anlam ve önemi açısından tüm kültürlerde ortak bir ritüel iken ne zaman ve kime sunulacağı bakımından diğer milletlerden farklılık göstermektedir. Nihayetinde söylenebilir ki JE kaynağı kurban ibadeti ile ilgili farklı dönemlerden birtakım anlatılar sunmuş ve ona İsrailoğulları ile ilgili herhangi bir aidiyet atfetmemiştir.⁹

Diğer uluslara dair kurban hikayeleri verdikten sonra JE, kendi kültürü içerisinde kurbanın yerine dair anlatılar üzerinde durmuştur. Buna göre Yahudilik tarihinin ilk aşamalarından bir tanesi olan ve her açıdan İsrailoğullarının kutsiyet atfettiği İbrani atalar döneminden de kurbanı dair örnekler sunmaktadır. JE'ye göre İbrani atalarının en gözdelelerinden olan İbrahim,¹⁰ İshak¹¹ ve Yakup da¹² çeşitli vesilelerle Tanrı'ya kurbanlarını sunmuşlar ve bu ritüeli devamlı olarak yerine getirmişlerdir. Burada dikkat çekilmesi gereken bir husus bulunmaktadır. JE'deki anlatılara göre ataların hepsinin kurban sunmadaki ortak amacı Tanrı'nın sevgisini kazanmak ve ona şükranlarını takdim etmektir. Fakat yine onların hepsi bu ibadeti ifa ederken farklı farklı mekanlar kullanmışlardır. İbrahim Şekem'de kurbanını sunarken; İshak Beer-Şeva'da, Yakup ise Beytel'de takdimde bulunmuştur. Bu durum bize erken dönem Yahudilikte henüz merkezi bir ibadette birliğin söz konusu olmadığını göstermektedir.¹³ Nitekim ibadette merkezileşme şeklinde bir algı-

⁷ Tekvin, 4:1-8.

⁸ Tekvin, 8:20-21.

⁹ Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, s.58-59.

¹⁰ Tekvin, 12:7-8; 13:18.

¹¹ Tekvin, 26:25.

¹² Tekvin, 28.20-22.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bk. Dursun Ali Aykıt, Merve Yetim, "Yahudiliğin Tek İbadet Merkezi Kudüs müydü?", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 8 (2019): 2110-2127.

nın JE de bulunmaması onun erken dönemde yazılmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle kurban üzerine büyük farklılıklar getirecek olan merkezileşmenin erken dönemde bulunmaması sebebiyle atalar farklı mekanlarda kurbanlarını takdim etmişler ve bu durum onlar için olağandışı olarak nitelendirilmemiştir. Aksine gelenek içerisinde farklı yerlerde ibadet etmek dolayısıyla kurban sunmak da olağan bir uygulama olarak görülmüştür.

JE metinlerinin kurbanla dair anlatıları elbette yalnızca atalar ile sınırlı değildir. Yahudi Tanrısı Yahve tarafından gönderilmiş Samuel gibi birçok peygamber ve Davut gibi birçok kral da Yahve'ye şükranlarını sunmak amacıyla çeşitli mekanlarda kurban takdim etmişlerdir. Böylece ibadetten önce bir gelenek olan kurban, İsrailoğulları tarihi boyunca devam etmiş bir uygulama olmuştur. Yahuda Kralı Yoşiya'nın reformuna kadarki süreçte kurban ibadeti, neredeyse aynı ölçüde kalmış ve büyük değişiklikler geçirmemiştir. Fakat bu süreç içerisinde de kurban, malzemeleri, sunuş şekli, sunulduğu yerler ve sunan kişiler bakımından farklılıklar göstermiştir. Ancak ileride bahsedecek olduğumuz bu farklılıklar temelde aynı olan kurbanın içeriği ile ilgilidir. Dolayısıyla ayrı bir dönemde değerlendirilecek kadar büyük değişiklikler geçirmemiştir. Bahsedilen bu büyük değişiklik ve dönüşümlere Yoşiya'nın reformundan sonraki süreçte rastlanılmaktadır. Fakat öncelikle sırasıyla Yoşiya öncesi süreçte var olan kurbanın *malzemeleri, sunma şekilleri, mekanları, sunan kişileri* ve son olarak *kurban çeşitleri* üzerinde durulacaktır.

Antik dönem İsrail'de kurban ibadetinde kullanılan *malzemeler* temelde ikiye ayrılmaktadır. Birincisi kanlı, ikincisi kansız kurban olarak isimlendirilmektedir. Kanlı kurban Yahve tarafından yenilmesine izin verilen hayvanı boğazlamak suretiyle yapılmaktadır. Bu kurban türünde boğazlanan hayvanın eti, yağı ve kanı Yahve'ye sunulmaktadır.¹⁴ Kansız kurban ise bir hayvandan ziyade insanların kendi yediklerini Tanrıya sunması şeklindedir. Kişi kendi eliyle yetiştirdiği tahıl ürünleri, meyve ve sebzelerden ve bunlardan elde ettikleri ekmek, yağ ve şarap gibi malzemeleri Tanrıya takdim

¹⁴ Charles S. Allison, "The Significance of Blood Sacrifice in the Old Testament", *African Research Review* 16/3 (2016): 47-49.

etmektedir.¹⁵ Wellhausen'a göre bu uygulama aslında Tanrı'nın yetişmesine sebep olduğu yiyeceklerin ona geri verilmesi anlamı taşımaktadır.¹⁶

Yukarıda malzemeleri ile ilgili bilgi verilen kurbanın *sunma şekillerine* gelecek olursak, erken dönem Yahudilikte birden fazla kurban takdim yolları ile karşılaşmaktayız. Kadim dönemde bunlardan en bilineni "yakmak" şeklindedir. İbranice de buna "tadını çıkarma" anlamında הקטיר (*haktor*) denilir. Türkçeye yakı sunusu olarak çevrilen bu kurban sunma yöntemi, Kadim İsrail'in kurban ritüelleri içerisinde merkezi bir statüye sahiptir.¹⁷ Bu yöntemle göre hayvanın kanından tamamen arındırılması ardından sunak üzerinde bütün olarak yakılması esastır.¹⁸ Nitekim *Tevrat*'ta verilen ifadeye göre yakılan kurbandan çıkan koku Yahve'nin hoşuna gitmektedir.¹⁹ Yukarıda söylediğimiz üzere en bilindik olan bu yöntem aynı zamanda tarihsel olarak en eskiye dayanan uygulamadır. Öyle ki bu pratik ile insanoğlunun ikinci atası olarak kabul edilen Nuh ile ilgili anlatılarda karşılaşmaktayız. *Tevrat*'ta anlatılan hikâyeye göre Tufan'dan kurtulan Nuh, bir sunak üzerinde yakmak suretiyle temiz sayılan hayvanlardan Yahve'ye sunmuştur. Böylece onun yaptığı bu takdimde "yakmalık sunu"²⁰ denilmiştir.²¹ Bu yakma eylemin geçtiği sunu şekli ile ilgili olarak Wellhausen'ın önemle üzerinde durduğu başka bir husus bulunmaktadır. Wellhausen'a göre etin yakıldığı sunularda, et, çığ ya da pişirilerek değil kaynatıldıktan sonra yakılmaktaydı. Yani sunak ateşi üzerinde kaynatılan et, daha sonra yakılmaktaydı. Eski dönem İbranilerin uygulamaları bu yöndeydi.²²

Bir diğer yaygın *sunuş şekli* ise Yahve'ye takdim edilen kurbanın "kanı ve yağını sunak üzerine serperek eti topluca yemek"tir. Bu uygulamaya göre kadim İsrail'de insanlar, hayvanı sunduktan

¹⁵ James E. Smith, *Biblical Typology* (Lulu.com, 2018), 74-75.

¹⁶ Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, 66.

¹⁷ L. Michael Morales, "Atonement in Ancient Israel: The Whole Burnt Offering as Central to Israel's Cult", *So Great Salvation*, ed.: Jon C. Laansma (New York: T&T Clark, 2019), 28.

¹⁸ Cornelis Van Dam, "The Burnt Offering In Its Biblical Context", *Mid-America Reformed Seminary* 7/2(1991): 195-206.

¹⁹ Çıkış, 29:41.

²⁰ Tekvin, 8:20-21.

²¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban* (İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2003), 253-257.

²² Hakimler, 6:19.

sonra onun kanı ve yağını sunak üzerine serperler ve etini ise oradaki insanlarla birlikte hep beraber Yahve'nin huzurunda yerlerdi.²³ O dönemlerde topluca yemek-içmek ve kurban sunmak neredeyse aynı anlama gelmekteydi. Yeme-içmenin olduğu bir yerde kurban sunulmuş demektir. Öyle ki toplu yemek olmadan bir kurban, bir kurban olmadan toplu yemek düşünülemezdi. Fakat Kadim İsrail'de her ne kadar bu iki unsur birbirinden ayrı düşünülmesede bu durum dini bir zorunluluk olmaktan ziyade kültürel bir faaliyetti. *Tanak'* da örnekleri bulunan bu uygulama ile ilgili olarak Samuel'in Saul'a verdiği ziyafet bu türden bir ritüel içerisine girmektedir.²⁴ Dahası Hezekiel, topluca yemek ve içmek için insanları o zaman kurbanın sunulduğu "yüksek yerler"²⁵ davet ederdi.²⁶ Bu toplu yemek törenleri coşkulu ve eğlenceli geçen kutlamalar şeklinde olurdu. Böylece Yahve'nin huzurunda yenilen yemek aracılığıyla bir yandan Yahve ile misafirleri arasında karşılıklı kutsal bir ilişki kurulurken; diğer yandan misafirlerin kendi aralarında anlaşmalı bir dostluk kurulmasına vesile olurdu. Bu anlayışa göre yemeğe davet eden Tanrı, ev sahibiydi. Ayrıca sunuda bulunan kişinin getirmiş olduğu hediye de Tanrı'ya aitti. Böylece Tanrı kendine sunulan konuklarına ikram ederek onlara yaptıklarının karşılığını vermiş oluyordu. Dolayısıyla misafirler bir nevi Tanrı'nın masasında yiyip içtikleri için bunu kutsal görmüşler ve kendilerini bir ritüel içerisinde hissetmişlerdi.²⁷ Yoşiya reformu öncesi kurban sunma şekilleri genel olarak bu çerçevede içersindedir.

Yukarıda bahsedilen birçok yöntem vasıtasıyla sunulan kurbanların, elbette ki takdim edildikleri *mekânlar* da büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda Yahudilikte kurbanın Yahve'ye sunulduğu mekanlara "mezbah/altar" ismi verilmektedir.²⁸ Sunak şeklinde

²³ Morales, "Atonement in Ancient Israel", 31-33.

²⁴ I. Samuel, 9:22-25.

²⁵ Yüksek yerler, Kenan bölgesinde halkın tanrılarına şükranlarını sunmaları için çeşitli takdimeler ve kurbanlar sundukları mekanlara verilen isimdir. Ayrıntılı bilgi için bk. H. P. Smith, "The High-Places" *The Hebrew Student* 2/8 (1883): 225-234.

²⁶ I. Samuel, 9:13, 19.

²⁷ Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, s. 75.

²⁸ Carl Martin Edsman, "Altar", *Encyclopedia of Religion* (New York: Thomson Gale, 2005), I, 276.

olan altarlar, İsrailoğullarının geniş bir coğrafyaya yayılması sebebiyle birçok yerde karşımıza çıkmaktadır.²⁹ Merkezileşme öncesi dönemde ibadet mekanları sınırlandırılmadığı için bir kişi hemen bir yere altar kurmak suretiyle kurbanını takdim edebilmekteydi. Fakat elbette ki halk arasında iyi bilenen, kökeni atalara dayandırılan ve popüler hale gelen özel ibadet mekanları da bulunmaktaydı. “Yüksek yerler” adı verilen bu mekanlar altarların bulunduğu ibadet mekânlarına verilen isimlerdi.³⁰ Ancak belirtilmelidir ki bu mekanlarda da yine bir sınırlandırılma söz konusu değildir. Bu “yüksek yerler” konumu ve popülerliği gibi durumlar neticesinde tercih sebebiydi. Bahsi geçen bu mekanların en çok bilinenleri ve *Tevrat*’da ismi geçenleri *Şekem*³¹, *Mamre*³², *Berşeba*³³, *Gilgal*³⁴, *Şilo*³⁵ ve *Mizpah*³⁶ şehirlerinde bulunmaktaydı.

Wellhausen’ın savunduğu görüşe göre Musa öncesi dönemde kurban sunma işinde görevli olan *kişiler* kesin olarak bir gruba ait değildi. Kabilenin veya ailenin reisi kurban takdiminde görevli olurdu. Atalar örneklerinde gördüğümüz üzere İbrahim, İshak ve Yakup Yahve’ye kurbanlarını bizzat kendileri sunmuşlardı. Fakat bu durum, Musa sonrası dönemde değişime uğramıştır. Harun soyundan gelen kâhin grubu bu işi görev olarak üstlenmiştir. Bu nedenle her yüksek yerde muhakkak bir kâhin bulunmuştur. Fakat bu dönemde onların görevi yasallaşmış veya dini muhtevası olan bir boyutta değildi. Onlar sadece geçimlerini sağlamak amacıyla bu işi üstlenmişlerdi.³⁷

Yahudiler için Yahve’ye şükranlarını sunmanın en önemli yollarından olan kurban ibadetinin Yoşiya öncesi dönemde birçok çeşidi bulunmaktadır. İbranice Kutsal Kitap’ta en geniş ismi ile Yahudi kurbanlarının çeşitleri “korban” (*İbr.* קָרְבָּן) şeklinde ifade edilmekte-

²⁹ Jacek Jakub Waszkowiak, “Pre-Israelite and Israelite Burnt Offering Altars in Canaan”, *The Polish Journal of Biblical Research* 13/1-2 (2014): 43-67.

³⁰ Merve Yetim, *Eski Ahit Eleştirisi ve Julius Wellhausen*, (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 64-70.

³¹ Çıkış, 29:36.

³² Tekvin, 13:18.

³³ Tekvin, 26:23-24.

³⁴ I. Samuel, 11:15.

³⁵ I. Samuel, 1:3.

³⁶ I. Samuel, 7:5-12.

³⁷ Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, 131.

dir. Hem kanlı kurban sunularının hem de kansız sunularının hepsine “korban” ismi verilmektedir.³⁸ Birçok çeşidi bulunan “korban”ı temelde iki kısma ayırmak mümkündür. Bunlar küçük çaplı kurbanlar ve büyük çaplı kurbanlar şeklinde isimlendirilebilmektedir. Küçük çaplı kurbanlar selamet takdimesi, barış takdimesi,³⁹ cüz-zamdan kurtuluş için kurban,⁴⁰ doğum sonrası kurban,⁴¹ şahsi olayları kutlamak için kurban⁴² şeklindeki takdimelerdir. Bunların dışında çok bilinen ve tüm İsrailoğullarında yaygın bir şekilde ifa edilen iki tane büyük çaplı kurban çeşidi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi yakı-sunusu diye isimlendirilen “olah”, ikincisi ise şükran-sunusu şeklinde adlandırılan “zebah” ya da “shelem” dir.

“Olah” ismi verilen yakı-sunusu, tüm İbrani tarihi boyunca önemini korumuş ve yaygın bir şekilde uygulanmış bir kurban çeşididir. Kökeni çok erken dönemlere dayanan yakı-sunusunu ilk kez Kayin ile Habil’in ve daha sonra ise Nuh’un kurbanında görürüz. İlerleyen dönemlerde *olah*, belirli zamanlarda düzenli olarak kutlanılan büyük bir seremoni halini almıştır. Bu kurbanda daha önce yukarıda bahsettiğimiz kurban sunuş şekillerinden olan “yakmak” esastır. Burada Yahve tarafından belirlenen hayvan bir bütün olarak sunakta yakılır. Bu kurban türünün en önemli özelliği ise bütün olarak yakılan hayvandan geriye hiçbir şey kalmamasıdır. Bu kurban bütünüyle Tanrıya adanmaktadır.⁴³

“Zebah” ya da “shelem” şeklinde isimlendirilen şükran-sunusu ise hayvanın tamamının değil Yahve tarafından belirlenmiş bir bölümünün takdim edilmesidir. Belirlenen bu bölge Tanrıya takdim edildikten sonra kurbandan geriye kalanların ise orada bulunanlar ile beraber yenilmesi esastır.⁴⁴ Bu kurban çeşidi de Yoşiya reformu öncesi dönemde yaygın bir şekilde yerine getirilirken merkezileşme sonrasında büyük değişim geçirmiştir. Bu konu “Babil Sürgünü Sonrası Kurban” başlığında ayrıntılı olarak açıklanacaktır.

³⁸ Nicole J. Ruane, *Sacrifice and Gender in Biblical Law* (New York: Cambridge University Press, 2013), 47-46.

³⁹ Çıkış, 29:1-37

⁴⁰ Levililer, 14:10-20.

⁴¹ Levililer, 12:6-8.

⁴² Levililer, 8.

⁴³ James W. Watts, “o-lah: The Rhetoric of Burnt Offerings”, *Vetus Testamentum* 56/1 (2006): 125-137.

⁴⁴ John Barton, John Muddiman, *The Oxford Bible Commentary* (New York: Oxford University Press, 2007), 97.

Birbirinden farklı olarak yakı-sunusu (*olah*) genellikle bireysel yapılırken şükran-sunusu (*zebah*) topluluk ile birlikte icra edilmekteydi. Wellhausen'a göre Kadim İsrail'de bu iki kurban çeşidi bir arada yapılmış ve adeta birbirinin mütemmim cüzü gibi olmuştur. Güçlendirilmiş ve büyütülmüş bir *zebah* kurbanı, hem *olah* hem de *zebahim*⁴⁵ olmaktadır. Şöyle ki kurban sunmak için gelen topluluk, doğal olarak birden fazla kurban edilecek hayvana sahipti. Onlar bu hayvanların hepsini kurban ederdi, fakat özel olarak bir hayvan belirleyerek onu Yahve'ye adayıp bir bütün olarak ateşe atarlardı. Geriye kalan diğer kurbanları ise topluca yerlerdi. Dolayısıyla *olah* ve *zebah* kurbanlarının birleştirilmesine dayanan *zebahim* kurbanında, topluluğun sahip olduğu birçok kurbanlık hayvandan yalnızca birinin belirlenerek Tanrıya sunulması *olah*, geriye kalan hayvanların ise topluca yenilmesi *zebah* olmaktadır. Fakat bu uygulama sadece büyük kurban bayramlarında yapılan bir ritüeldi. Başka bir deyişle yalnızca çok büyük kurban bayramlarında, büyük bir veya birden fazla hayvan bütün olarak Yahve'ye verilirdi. Daha önce bahsettiğimiz toplu yemek törenlerinin kökeni işte buraya dayanıyordu. Nihayetinde kurban sunma törenlerinde bir araya gelinerek topluca yenen yemek, *zebahim* adı verilen kurban fikrine dayanmaktaydı.⁴⁶ Wellhausen'ın bu konu üzerinde ayrıntılı bir şekilde durmasının sebebi ise toplu yemek töreninin daha sonraki süreçte tamamen ortadan kalkması ve şükran-sunusunun değişim geçirmesidir.

Sonuç olarak yukarıda Yoşiya reformu öncesi kurban anlayışına göre geleneğin savunmuş olduğu tek tip kurban biçimi yoktur. JE metinleri içerisinde birden fazla malzeme, sunma biçimi ve kurban çeşidi ile karşılaşmaktayız. Fakat Yoşiya öncesi bu çeşitlilik Yahudi tarihinde dönüm noktalarından biri olan Yoşiya'nın reformu sonrasında tek tip bir hal almaya başlayacak kısacası dönüşüm geçirecektir.

B. Yoşiya Reformu Sonrası Kurban

Yoşiya reformu öncesi dönemde kurbanın toplum içerisinde bulunduğu konumu sunarken JE kaynağını kullanmıştık. Yoşiya sonrası dönem üzerinde dururken de Tesniye ismi verilen D kaynağı veri-

⁴⁵ *Zebahın* (זבחה) İbranice çoğulu *zebahimdir* (זבחים).

⁴⁶ Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, 75-76.

lerini esas almaya gayret edeceğiz. Zira D kaynağının Yoşiya dönemine ait olduğu Kutsal Kitap eleştirmenlerince kabul görmüş bir olgudur.⁴⁷

Kral Yoşiya'nın reform hareketi Yahudilik tarihinin önemli dönem noktalarından biri olup, tüm İsrail kültürlerinin geri dönülemez bir şekilde değişmesine yol açmıştır.⁴⁸ Kadim İsrail dönemi kültürlerin ortaya çıktığı bir süreci ifade ederken; Krallık dönemi bu kültürlerin yaşatıldığı bir periyot olmuştur. Özellikle İsrailoğullarının monarşik yönetime geçmesiyle birlikte Kralların belirlediği çerçeve içerisinde kültürler "yüksek yerler"de devamlılığını sürdürmüştür. Davut'un Kudüs'ü ele geçirip burayı krallığın merkezi ilan etmesi ardından oğlu Süleyman'ın ise Kudüs'e Süleyman Mabedini inşa etmesiyle birlikte hem siyasi hem dini merkezleşme sağlanmıştır. Bu merkezleşme, kültürlerin uygulanmasına yönelik mekânsal bir sınırlılık/merkezilik getirmesine rağmen kültürler, İsrailoğullarının yaşamlarında var olmaya devam etmiştir. Kral Yoşiya dönemine kadar büyük bir değişiklik geçirmeden gelebilen bu kültürler bu dönemden sonra eski özünü kaybetmiştir. *Tesniye* (D)'de sunulan anlatıya göre Kral Yoşiya, MÖ VI. yüzyılın ilk yarısında hüküm sürmüş Yahudalı bir kraldır. Kral Yoşiya daha önce kaybolmuş *Tesniye* isimli yasa kitabını bulduğunu⁴⁹ iddia ederek, bu kaynağın belirlediği ölçüler çerçevesinde kültürleri yeniden düzenlenmiş ve kültürlerin uygulandığı yüksek yerler adlı ibadet mekanlarını yıktırmıştır.⁵⁰ Kutsal Kitap eleştirmenlerinin birçoğunun ortak görüşüne göre D kaynağı şeklinde isimlendirilen *Tesniye* daha önce kaybolmuş Musa kitabı değil; bizzat Kral Yoşiya tarafından yazdırılmış bir yasa kitabıdır. Nitekim *Tesniye* içerisinde geçen mekân-zaman isimlerinin bu dönem ile örtüşmesi ve aynı zamanda olaylara yaklaşım tarzının Yoşiya döneminde yapılmış reformlarla birebir uyuşması bu iddiayı

⁴⁷ James D. G. Dunn, John William Rogerson, *Eerdmans Commentary on the Bible* (Cambridge: Wm. B. Eerdmans Publishing, 2003), 153-154; J.G McConville, "Deuteronomy", *Dictionary of the Old Testament: The Pentateuch*, ed.: T. Desmond Alexander; David W. Baker, (2002), 185-187; <https://web.archive.org/web/20080413215334/http://www.ivpress.com/title/exc/1781-X.pdf> (20.10.2019).

⁴⁸ Yigael Yadin, "Beer-sheba: The High Place Destroyed by King Josiah", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 222 (1976): 5-17.

⁴⁹ Samuel Rolles Driver, *A Critical and Exegetical Commentary on Deuteronomy* (USA: T. & T. Clark, 1902), xxxiv-lxı; II. Krallar, 22:8.

⁵⁰ II. Krallar, 23.

güçlendirmektedir.⁵¹ Wellhausen'ın da içerisinde yer aldığı bu gruba göre Kral Yoşiya'nın kendi reformlarına göre dizayn ettiği *Tesniye* kitabı yalnızca reform getirmekle kalmamış aynı zamanda var olan kadim kültürlerin özünü tamamen kaybetmesinin önünü açmıştır.⁵² Bu kültürler içerisinde en çok etkilenenlerden birisi de şüphesiz "kurban ibadeti" olmuştur. Yukarıdaki Yoşiya öncesi dönemde verilen kurban anlayışı ile *Tesniye*'nin ortaya koyduğu kurban ritüeli karşılaştırıldığında daha iyi anlaşılacaktır.

Kadim İsrail'de ibadetler hayatın bir parçası olmuş, gündelik yaşam ve eylemlerden ayrılamaz hale gelmiştir. Örneğin kurban, bu dönemde genel anlamda topluca yenilen bir yemek türüydü. Bu yemek aile üyelerini, toplumun bir parçasını, ordugâhtaki askerleri yani genel anlamda daimî veya geçici olan toplumun tüm unsurlarını birbirine bağlamaktaydı. Dahası bu dönemde kurban insanların adaklarından oluşan dünyevi bir ilişki ve hayatın içinden çıkan doğal bir merasimdi. Bağ bozma, hasat toplama, koyun kırma gibi yıllık tabii olaylar ev halkını veya toplumu Yahve huzurunda yemek içmek için bir araya getirirdi. Düzenli olarak kutlanan bu olaylar, kutsallık atfedilen bir alanda gerçekleşirdi. Zira bu mekanlar halihazırda insanların topluca buluştukları yerlerdi. Böylece insanların buluştukları bu mekânlarda kurban yemeği ile kişilerin gündelik bir olayın neticesinde kutlama yapması özdeşleşmişti. Başka bir örnek verecek olursak Kadim İsrail'de bir kişinin evine onurlu bir konuk geldiği zaman onun şerefine bir hayvan kurban olarak kesilirdi. Bu hayvanın yağı ve kanı Yahve'ye takdim edilir; eti ise gelen misafire ikram edilirdi. Böylece bu örnekler günlük hayatta ortaya çıkan herhangi bir olayın kutsal eylemden ayrı düşünülmediğini göstermektedir. Öyle ki gündelik hayat içerisine kutsiyetin dahil edilmesi o olaya anlam ve karakter kazandırır. Fakat kutsal ve dünyevi arasındaki tüm bu birliktelik kurban yerlerinin hepsini ortadan kaldırıp tek bir merkezi yere bağlayan *Tesniye* yasasının ortaya çıkmasıyla dönüşmeye başlamıştır.

Yoşiya reformu, tüm ibadet mekânlarının yalnızca Kudüs'teki Süleyman mabedinde toplanmasını sadece mekânsal bir değişiklik olarak görüp, özü ile ilgili herhangi bir dönüşümün olmadığını ileri

⁵¹ Driver, *A Critical and Exegetical Commentary on Deuteronomy*, xxxiv-lxii; Tremper Longman III, Raymond B. Dillard, *An Introduction to the Old Testament* (Michigan: Zondervan, 2006), 104-109.

⁵² Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, 81.

sürmektedir. Fakat durum gerçekten böyle midir? Wellhausen'a göre bir kişinin kendi evinde, memleketinde ibadetini yerine getirmesi ile ona uzak bir şehir olan Kudüs'te yerine getirmesi arasında ciddi farklılıklar bulunmaktadır. Dahası kişinin hemen kendi evinde bir sunu hazırlaması ile hiç bilmediği yabancı bir yerde takdimeler sunması da çok farklı iki olgudur. Wellhausen'a göre insanoğlunun bulunduğu mekânda onu bağlayan kökler bulunmaktadır. Bu kökler farklı bir yere nakledilince doğal besininden mahrum kalır. Bu nedenle bir kişiye yaşadığı yerde uyguladığı kültürün sadece uzak ve bir yerde kabul göreceği söylenir ise o insanın gündelik hayatı ile ibadetleri ayrı düşmüş olur. Yani Hebron'da yaşayan bir adam Kudüs'e kurban sunmak için gitse gündelik hayatı ile ibadeti bir süreliğine de olsa birbirinden ayrılmış olur. Wellhausen'a göre *Tesniye'*nin sunmuş olduğu reform işte böyle bir sonuca sebep olmaktadır.⁵³

Wellhausen'a göre *Tesniye'*nin yazarı ibadet mekanlarına yönelik bu reformların yapılması gerektiğini iddia ederken sonucun kültürel bu denli zarar verebileceğini hesaba katmamıştır. Fakat Babil Sürgünü'nden sonra ortaya çıkacak olan P kaynağı (Kohen metni) *Tesniye'*nin ortaya koymuş olduğu bu fırsattan yararlanarak kültürün orijinalliğini tamamen bozacak ve hatta bu deformasyonları Musa dönemine dayandırarak en baştan beri doğru olan buymuşçasına bir şeriat ortaya koyacaktır. Böylece tüm ritüellerde olduğu gibi kurban da orijinal ruhunu kaybedecektir. Kadim İsrail'in ortaya koymuş olduğu kurban algısı ve bu ritüelin manevi duygusu bütünüyle değişikliğe uğrayacaktır. Öyle ki Yahve huzurunda eğlenceli kurban yemeği gibi birçok uygulama ortadan kalkacak ve yerlerine orijinali ile pek alakası olmayan sadece Kudüs'teki tapınakta ifa edilebilecek yeni ritüeller konulacaktır. Fakat bu durum, ileride tapınağın yıkılmasından (MS. 70) sonra kurban ibadetinin yerine getirilememesine sebep olmuştur. Dolayısıyla eğer Yoşiya reformunda ibadetler yalnızca Süleyman mabedi ile sınırlı tutulmasaydı, tapınağın yıkılmasından sonra da kurban ibadeti ifa edilmeye devam edilebilecekti.

C. Babil Sürgünü Sonrası Kurban

Güney Yahuda devletinin Babilliler tarafından yıkılıp (MÖ 586), halkın büyük çoğunluğunun sürgüne gönderilmesi İsrail tarihinde

⁵³ Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, 81-82.

büyük değişiklere sebebiyet vermiştir. Zira hem toprağını hem tapınağını hem de krallığını kaybeden halk, bu durum ile başa çıkmak durumunda kalmıştır. Pers Kralı Koreş'in izni ile tekrar topraklarına dönme izni alan İsrailoğulları döner dönmez elbette ki kaldıkları yerden devam edememiştir. Zira sürgünde yaşamış olduğu tecrübeler ve kültürel etkileşimler İsrailoğullarının da aynı kalmamasına neden olmuştur. Bu nedenle birçok araştırmacının ortak kabulüne göre Babil sürgünü Yahudiler için bir dönüm noktası olarak görülmüştür.⁵⁴

Yahudilik tarihinde büyük değişikliklere ve farklılıklara neden olan Babil sürgünü, hiç şüphesiz kurban ibadeti üzerinde de etkili olmuştur. Bu dönemde ortaya çıkan kurban ile ilgili anlam farklılığının ve dönüşümlerin izlenebilmesi için Kohen metni şeklinde isimlendirilen P kaynağını esas alacağız. Zira Wellhausen'ın da içerisinde bulunduğu Kutsal Kitap eleştirmenlerinin büyük çoğunluğuna göre P kaynağı Babil sürgününden sonra yazılmış bir metindir.⁵⁵ Bu nedenle P kaynağı, o dönemde yaşanan olaylar ve etkileşimin birincil kaynağı olarak karşımızda durmaktadır. Böylece o dönemin bakış açısını yansıtmaması nedeniyle P kaynağı, kurban ibadetinin dönüşmesinin ilk yansıması olacaktır. Bu bağlamda öncelikle P kaynağı hakkında kısaca bilgi vermek daha doğru olacaktır.

Wellhausen ve birçok Kutsal Kitap eleştirmeni tarafından kabul edilen ortak kanıya göre P kaynağı, MÖ V. yüzyılda kaleme alınmış bir metindir. Fakat P kaynağının olayları ele alış tarzı sanki Musa'nın elinden çıkma bir çalışmaymış gibi durmaktadır. İçerisinde Yahve'nin İsrailoğullarına yasakladığı, helal kıldığı emir ve hükümlerden bahsetmesi hasebiyle P kaynağı Yasa kitabı şeklinde isimlendirilmektedir. Fakat burada üzerinde durulması gereken husus şudur ki P kaynağı hüküm ve yasakları sıralarken bunları Musa'nın ağzından çıkıyormuşçasına bir tavır takınmaktadır. Tüm P kaynağı incelendiğinde onun içerisinde zamana dair bir ifadenin hiç geçmediği görülmektedir. Fakat Kutsal Kitap eleştirmenlerinin

⁵⁴ Nathan MacDonald, *Ritual Innovation in the Hebrew Bible and Early Judaism* (Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2016), 6-10; James Rives, "Animal Sacrifice and Political Identity in Rome and Judaea", *Jews and Christians in the First and Second Centuries: How to Write Their History*, ed.: P. J. Tomson and J. Schwartz, (Leiden: Brill, 2014), 118-124.

⁵⁵ Barry L. Bandstra, *Reading the Old Testament: Introduction to the Hebrew Bible* (USA: Wadsworth, 2009), 25-26; Robert Kugler, Patrick Hartin, *An Introduction to the Bible* (Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing, 2009), 49.

yoğun incelemeleri sonucunda P kaynağı içerisinde var olan yasaların Musa dönemine dayanmasının mümkün olmadığı yargısına varmışlardır.⁵⁶ Zira tüm Kutsal Kitap uzmanlarının ortak görüşüne göre erken dönemde yazılmış olan JE kaynağı içerisinde yer alan hüküm ve olaylar P kaynağı ile büyük zıtlıklar içermektedir.⁵⁷ İşte bu zıtlıkların görülebildiği konulardan bir tanesi de kurban ibadeti-
dir.

Öncelikle P kaynağının kurbanı ele alış biçimine bakılmasında fayda vardır. Zira P kaynağı JE'nin aksine kurban ibadetinin kökenini ilk insanlara değil Musa'ya dayandırmaktadır. P'ye göre kurban ibadeti Yahudiliğin vazgeçilmez öğelerinden ve Musa Yasasının en önemli unsurlarından bir tanesidir. Dahası P'ye göre bu ritüel ilk defa Musa'ya emredilmiştir. Bu nedenle Yahve'nin özel olarak Musa'ya bahsettiği bu ibadet hakkında P kaynağında ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Peki burada aklımıza şöyle bir soru gelmektedir. JE kaynağında evrensel bir ibadet olan kurban ne oldu da P kaynağında birden ilk defa Musa ile beraber İsrailoğullarına emredilmiş bir ritüel haline dönüştü? Wellhausen bunun cevabını şu şekilde açıklamıştır. Ona göre diğerlerine nazaran daha geç bir tarihte yazılmış olan P kaynağının asıl gayesi İsrailoğullarını teokrasiye bağlı ve teokratik bir toplum haline getirmektir. P'ye göre bu toplum, en başından itibaren teokrasiyle var olan ve teokrasinin başlatıcısı konumundaydı. Bu doğrultuda İsrailoğulları, Yahve tarafından belirlenen kültürleri yerine getirmek amacıyla kurulmuş bir millet statüsünde durmaktaydı. Dolayısıyla İsrailoğulları bu kültürleri yalnızca Yahve'nin istediği ve belirlediği ölçüde uyguladığı takdirde varlığını sürdürebilmekteydi. Bu kültür içerisinde en yaygın ve en çok bilinen kurban ibadeti ise İsrailoğullarının teokratik bir millet olma yolunda yerine getirmesi gereken en önemli ritüeldi. Bu nedenle yalnızca kohenlerin yaptırabildiği kurban ayini,⁵⁸ teokrasi ile var olmuş bir toplumun Yasa Kitabı (P) içerisinde yerini almıştı.⁵⁹ Böylece

⁵⁶ Edward Robertson, "The Priestly Code: The Legislation of The Old Testament and Graf-Wellhausen", *Bulletin of the John Rylands Library* (1942), 371-379; <https://www.escholar.manchester.ac.uk/api/datastream?publicationpid=uk-ac-man-scw:1m1507&datastreamid=post-peer-review-publishers-document.pdf> (10.10.2019).

⁵⁷ Antony F. Campbell, Mark A. O'Brien, *Sources of the Pentateuch: Texts, Introductions, Annotations* (USA: Fortress Press, 1993), 21.

⁵⁸ Levililer, 1:5.

⁵⁹ Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, 58.

P'de üzerinde büyük bir önemle durulan ve hakkında ayrıntılı bilgi verilen kurban ritüeli, teokrasi yönetimindeki kültürler arasında ilk sıraya yerleşmişti.

Burada P kaynağının yazarlarının kohenler olduğuna dair yaygın kabulü söylemekte fayda vardır. Zira Şeriatı kendi anlayışları doğrultusunda düzenleyen kohen grubu kurban ibadetinin de tek uygulayıcıları olarak kendilerini sunmuşlardır. Böylece sürgün öncesi dönemde kurban ibadeti ile ilgilenen kohen grubu P kaynağının sunduğu hükümler doğrultusunda yasallık kazanmıştır. Başka bir deyişle Babil sürgününden sonra kurban ibadetini yerine getirmekle görevli olan kohenler yasal bir zemine sahip olmuşlardır.⁶⁰ Bu süreçten sonra herhangi bir İsraili kendi kurbanını asla kendisi sunamamış mutlaka bir kâhine ihtiyaç duymuştur. Elbette ki bu hizmet yalnızca Tanrının rızasını kazanmak amaçlı karşılıksız bir iyilik olarak kalmamış, kurban sunan kişi için ekstra bir hizmet ücreti ödemesine sebep olmuştur.⁶¹

Tarihsel süreçten devam edecek olursak Kral Yoşiya'nın getirmiş olduğu reformlar elbette ki büyük yankılar ve sınırlamalar getirmesine rağmen amaçlamış olduğu merkezileşmeye biranda ulaşamamıştır. Zira o dönem Kudüs tapınağı yanında hala mevcut yüksek yerlerde de sunular takdim edilmeye devam etmiştir.⁶² Fakat İsrailoğullarının biranda evlerini, topraklarını, ibadet mekanlarını ve krallarını kaybederek hiç bilmedikleri bir coğrafyaya sürülmesi sonrasında durum mecburi olarak değişmiştir. Yurtlarına geri dönüş izni verilmesi ardından Kudüs'e dönen İsrailoğulları birden fazla ibadet mekânı inşa etmekle ilgilenememiş yalnızca bir tanesi onlar için yetmiştir. Böylece Kudüs'e ikinci kez mabedin inşa edilmesi ile birlikte Yoşiya'nın reformu kendiliğinden yerleşmiştir.⁶³ P kaynağının da tam da böyle bir sürecin ürünü olması, onun ibadetlere bakış açısını ve ibadetlerden beklentisini doğal olarak değiştirmiştir. Bu değişimden en dikkat çekicilerinden bir tanesi kurban ritüelinin çeşitleri üzerinde yaşanmıştır.

Wellhausen'a göre kurban ibadetinin merkezleşmesine paralel olarak Yahve huzurunda topluca yemek yemek şeklinde icra edilen

⁶⁰ Kyung-Jin Min, *The Levitical Authorship of Ezra-Nehemiah* (Londra: A&C Black, 2004), 63-65.

⁶¹ Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, 151-158.

⁶² II. Tarihler, 15:17; 20:23.

⁶³ Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, 34-35.

ve en bilinen kurban çeşitlerinden biri olan şükran-sunusu tamamen kaldırılarak yerine farklı ritüeller getirilmiştir. P kaynağında sunulan bilgiler ışığında, şükran-sunusu artık kohenerlere verilen "ilk doğan"⁶⁴ ve "ilk yetişen"⁶⁵ isimli basit vergilere dönüşmüştür. Bir diğer kurban çeşidi olan yakı-sunusu ise hala bir yemek olarak devam etmiş fakat muhtevası değişmiştir. Bu doğrultuda yakı-sunusu toplu yenilmekten ziyade yalnızca Tanrı'ya hasredilen tek taraflı bir sunu olarak sürgün sonrası dönemde yerini korumuştur.⁶⁶ Şimdi Wellhausen'ın bu iddiasının gerekçeleri sunulacaktır.

Wellhausen'a göre şükran-sunusunun ortadan kalkmasıyla birlikte günah ve suç adlı iki yeni sunu ortaya çıkmıştır. Bu ikisine genel anlamda kefarete sunuları da denilmektedir. Kefarete kurbanları, Yahve ile gerçekleştirilen ve kişinin günahı sebebiyle bozulan ahdin yenilenmesi amacıyla sunulan kurbanlardır. Aynı zamanda sürgün döneminden sonraki sunuların genel ismi de olan kefarete kurbanları, temelde yukarıda bahsedilen iki farklı sunuyu temsil etmektedir.⁶⁷ Bunlar "hattat" isimli günah-sunusu⁶⁸ ile "aşam" adlı hata (suç)-sunusudur.⁶⁹

Günah sunusu isimli hattat (İbr. תַּחַטֵּת) genel anlamda kişinin işlemiş olduğu bir günahı ötürü takdim etmiş olduğu kurbanı verilen isimdir. Hata sunusu adı verilen aşam (İbr. אֲשָׁמָה) ise emanete ihanet, hileye başvurarak insanları dolandırma yönelik davranışlarda bulunan kimsenin aklanabilmesi için gerçekleştirmesi gereken sunuya verilen isimdir.⁷⁰ Bu takdimelerde et, JE'deki gibi bir bütün ya da parça olarak tanrıya sunulmamaktadır. P'de ise etin tamamı kurban eylemini yöneten kâhine verilmektedir.⁷¹

Sürgün sonrası dönemde yazıldığı iddia edilen *Hezekiel'* de ilk defa bu iki sunu hakkında bilgi vererek bunlardan etin tamamının

⁶⁴ Ben-Zion (Benno) Schereschewsky, "Firstborn", *Encyclopaedia Judaica* (New York: Thomson Gale, 2nd ed., 1972), 45-48.

⁶⁵ Baruch A. Levine, "First Fruits", *Encyclopaedia Judaica* (New York: Thomson Gale, 2nd ed., 1972), 48-49.

⁶⁶ Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, 77.

⁶⁷ Güç, *Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban*, 210.

⁶⁸ Israel Knohl, "The Sin Offering Law in the Holiness School" (Numbers 15:22-31), *Priesthood and Cult in Ancient Israel*, ed.: Gary A. Anderson (1991), 196-199.

⁶⁹ Israel Knohl, "The Guilt Offering Law of the Holiness School (Num. V 5-8)", *Vetus Testamentum* 54/4 (2004), 516-526.

⁷⁰ N. H. Snaith, "The Sin-Offering and the Guilt-Offering", *Vetus Testamentum* 15/1 (1965), 73-80.

⁷¹ Knohl, "The Sin Offering Law in the Holiness School", 196-199.

kohenlere verilmesi istenmiştir. *Hezekiel'* den önce ne JE'de ne D kaynağında ne de tarihsel ve peygamber kitaplarında hattat ve aşam'a dair bir bilgi bu anlamda geçmemektedir. Dolayısıyla bu iki sununun sürgün sonrasına yani P kaynağına ait olduğu tüm çevrelerce kabul edilmiş bir görüştür.⁷² P kaynağı dışında *Samuel*, *Mika*, *Yeşeya* kitaplarında da bu iki sunuya rastlarız fakat anlamı *Hezekiel'* de verilenden çok farklıdır.

Samuel kitabında verilen bilgilere göre aşam ve hattat'dan bir kurban türü olarak değil; suç ve günaha karşılık verilen bir para şeklinde bahsedilmektedir.⁷³ Öte yandan *Mika* kitabında geçen hattat, bir kişinin işlediği suç karşısında kefareti vermesi olarak tanımlanmıştır.⁷⁴ Daha geç dönemde yazıldığı kabul edilen *Yeşeya* kitabında ise yine bir ritüelden bahsetmeyip *Mika'*daki gibi bir suçun kefareti olarak bilgi verilmiştir.⁷⁵ Sunulan örneklerde de görüldüğü üzere *Tanak'*ın kökeninde günah ve suç sunuları para cezalarına dayandırılmaktadır. Hatta onlar Tanrı'ya hediye değil; sadece kohenlere ödenen mallar şeklinde tanımlanmaktadır.⁷⁶

P kaynağında verilen yakı, günah ve suç sunularının JE ve D'de anlatıldıklarından farklı olduğunu iddia eden Wellhausen, kendi çalışmasında onların karşılaştırmasını yapmıştır. Wellhausen'a göre herhangi bir takdimde olması gereken üç temel nitelik bulunmaktadır. Bunlar;

1. Yahve huzurunda canlı bir hayvanı takdim etme ve sunuda bulunan kişinin onu azat ettiğinin göstergesi olarak hayvanı kutsama,
2. Hayvanı boğazlayarak kanını ve yağını sunağa serpmeye,
3. Hayvanın kutsal sayılan belli bölümlerinin Yahve'ye sunulması ve geri kalanların orada bulunanlar tarafından yenilmesidir.

Wellhausen'ın yukarıda verilen sınıflandırmasına göre kurbanın özü JE'de üçüncü madde olan "toplu yemek yemek" iken; P'de ise ikinci madde olan "boğazlamak"tır.⁷⁷ Dolayısıyla P kaynağı "toplu yemek yeme"yi tamamen kaldırarak onun sahip olduğu

⁷² Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, 78.

⁷³ I. Samuel, 6:3, 4, 8.

⁷⁴ Mika, 6:7.

⁷⁵ Yeşeya, 53:10.

⁷⁶ Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, 78.

⁷⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Marilyn A. Katz, "Ox-Slaughter and Goring Oxen: Homicide, Animal Sacrifice, and Judicial Process", *Yale Journal of Law & the Humanities* 4/2 (2013), 249-278.

önemi boğazlama eylemine atfetmiş, böylece kurbanın özünü değiştirmişti. Başka bir deyişle Yoşiya'nın reformu öncesi dönemde bahsettiğimiz üzere kurbanı verilen en büyük önem kurbanın boğazlandıktan sonra hem Yahve'ye hem de orada bulunan topluluğa ikram edilmesi idi. Fakat P'den sonra görüldüğü üzere "ikram etme"ye verilen önem yalnızca "boğazlama"ya aktarılmıştır. Bu durum ile ilgili olarak Wellhausen P'de verilen özelliklerine göre günah ve suç sunusunu tamamen sürgün sonrasına ait uygulamalar olarak görmüştür.⁷⁸

Bu bağlamda verilen bilgiler neticesinde Wellhausen'ın *zebahim* adlı kurbanı yemek takdimesi ile ilişkilendirdiği görülmektedir. Dahası Wellhausen yalnızca P kaynağında rastlanılan günah ve suç sunularının sürgün sonrası dönemde ortaya çıktığını savunmuştur. Fakat W. Robertson Smith, Wellhausen'ın bu iddiasına karşı çıkmıştır. Smith'e göre yemek takdimeleri *zebahim* ile ilgili değil; Kayın ve Habil'in hediye takdimesi olarak isimlendirilen "minha"⁷⁹ ve Nuh'un yakı takdimesi olarak adlandırılan *olah*⁸⁰ ile ilişkilidir. Dolayısıyla Smith, yemek takdimesinin ortadan kalkmasının günah ve suç sunusunun sürgün sonrasına dayandığına dair bir kanıt getirmediğini savunur.⁸¹ Fakat kanaatimizce burada Wellhausen'ın savunmuş olduğu iddia daha kuvvetli durmaktadır. Zira Wellhausen'ın yemek takdimesinden kastı "Tanrıya sunulan kurbanın topluca yenmesi" şeklindedir. Fakat Smith'in savunmuş olduğu yemek takdimesi "yenilecek herhangi bir şeyin Tanrıya sunulması" şeklindedir. Dolayısıyla kavramlara yüklenen anlam farklılığı bu türden bir anlaşmazlığa sebep olmaktadır. Wellhausen'a yönelik bir diğer eleştiri ise Roland De Waux tarafından getirilmiştir. Waux'a göre her ne kadar kefarete kurbanlarından olan günah ve suç sunusu, yakı ve toplu yemek takdimeleri kadar yaygın olmasa da sürgün öncesi

⁷⁸ Wellhausen, *Prolegomena to the History of Israel*, 78-79.

⁷⁹ Adele Berlin, Marc Zvi Brettler, *The Jewish Study Bible: Jewish Publication Society Tanakh Translation* (Oxford University Press, 2004), 209.

⁸⁰ Bruce K. Waltke, "Cain And His Offering", *Westminster Theological Journal* 48 (1986): 363-372.

⁸¹ <https://www.britannica.com/topic/sacrifice-religion/Theories-of-the-origin-of-sacrifice> (15.10.2019), William Robertson Smith, "Sacrifice", *Encyclopedia of Britannica* (1886), XXI, 132-138.

dönemde bilinmekte olup onları tamamen sürgün sonrasına atfetmek yanlışti.⁸² Fakat burada da yine Wellhausen haklı görünmektedir. Zira Wellhausen günah ve suç sunusunu tamamen sürgün sonrasına atfetmemektedir. Sürgün öncesi dönemde de günah ve suç sunuları ile karşılaşılsa da P' de yepyeni kurallar ve anlamlar yüklenen günah ve suç sunularının yeni bir kurban türü olduğunu iddia etmektedir.

Sonuç olarak Wellhausen P kaynağının sürgün sonrasında yazılmış bir metin olmasından yola çıkarak bu dönemde sürgünün etkisiyle birçok hususun farklılaştığı gibi kurban anlayışının da büyük değişim geçirdiğini iddia etmiştir. Böylece kurban ibadeti tamamen merkezi bir ibadet yeri olan Süleyman mabedinde yapılacaktır. Dahası kurban sunmak isteyen kişi kurbanını bizzat kendisi değil mutlaka mabette görevli olan bir kâhin aracılığıyla gerçekleştirecek ve bu hizmeti neticesinde kâhine belirli bir ücret ödeyecektir.

Sonuç

Belgesel hipotezin ele almış olduğu Yahudilik tarihi içerisindeki dini ritüellerden biri olarak kurban baştan sona kadar önemli bir konumdadır. İlk atalardan itibaren yapılageliyor olması onun hem kadim bir ibadet olarak anılmasına hem de en eski dini ritüel şeklinde adlandırılmasına vesile olmuştur. Sonraki süreçte İbrahim, İshak, Yakup gibi önemli İbrani ataların da tanrılarına kurban sunması İsrailoğulları için kurbanı vazgeçilmez bir ibadet haline getirmiştir.

Belgesel hipotezin öncülerinin iddiaları doğrultusunda kurban ibadeti büyük anlamlar yüklenen bir ibadet olmasının yanı sıra tarihsel değişim ve dönüşümlerden en çok etkilenen ritüellerden biridir. İsrailoğullarının geçirmiş olduğu her değişim kurban üzerinde izler bırakmıştır. Nitekim Yoşiya öncesi dönemde kurbanın malzemeleri, mekânları, sunuş şekilleri, sunan kişiler ve çeşitleri belli iken; Yoşiya sonrası dönemde kurbanı sunma mekânları ve sunan kişiler değişmeye başlamıştır. Babil sürgününden sonra ise bu iki unsur bütünüyle değişmiş ve kurban çeşitleri ise tamamen dönüşüm geçirmiştir. Şöyle ki;

Erken dönem Yahudilikte kurban ibadeti, herkesin kendi kurbanını kendisinin sunabileceği ve mekân konusunda bir sınırlama-

⁸² Roland de Waux, *Ancient Israel, Its Life and Institutions*, çev.: John McHugh (Michigan: Dove Booksellers Livonia, 1997), 429-430.

nın bulunmadığı bir ritüeldi. Fakat merkezileşme ile birlikte bu durum değişmeye başlamıştır. Zira Süleyman döneminde sağlanması amaçlanan siyasi ve dini merkezileşme kurban üzerinde de etkisini gösterirken; toplum içerisinde yeterince zemin bulamamış ve bu nedenle hep olması ümit edilen bir fikir olarak kalmıştır. Fakat Kral Yoşiya'nın getirmiş olduğu reformlar merkezileşmenin daha güçlü bir şekilde gün yüzüne çıkmasına sebep olmuştur. Bundan sonraki süreçte ise merkezileşme fikri en genel anlamda kurban mekânsal bir sınırlılık getirmiştir. Mekânsal açıdan tek bir yerde (Süleyman Mabedi) eda edileceği emredilen kurban ibadetinin mekânı değişirken elbette ki kurbanı sunan kişiler de değişim geçirmiştir. Başlangıçta kurban herkes tarafından sunulurken; merkezi tapınakta hâlihazırda var olan kâhin grubu bu ibadet ile görevlendirilmişlerdir. Böylece bundan sonraki süreçte kurban yalnızca Süleyman mabedinde ve belirli bir kâhin grubu tarafından icra edilmesi gereken bir ibadet halini almıştır.

İlerleyen dönemlerde Yahuda Krallığının Babil İmparatorluğunun gücüne karşı koyamaması ile birlikte İsrailoğullarının Babil'e sürgünü başlamıştır. Daha önce hiç bilmedikleri topraklarda bölgenin insanından habersiz evini, yurdunu, tapınağını, kralını kaybetmiş insanlar olarak İsrailoğulları birçok zorluk ile karşılaşmışlardır. Elbette ki bu zorlukların en önemlilerinden bir tanesi daha öncesinde "yalnızca tapınakta yapılacağı başka bir yerde yapıldığı takdirde kabul edilmeyeceği" söylenen kurban ibadetini yerine getirmektir. İsrailoğulları sürgün boyunca kurban ibadetini icra edememişler ancak yurtlarına döndükten ve tapınağı tekrar inşa ettikten sonra kurban ibadetini sürdürmüşlerdir. Fakat uzun yıllar boyunca kurban sunmamış İsrailoğulları için yeni Yasa kitabı (P) işleri kolaylaştırmıştır. Yasa kitabı yeni kurban çeşitleri belirleyerek eskileri uygulamadan kaldırmıştır. Bu durum da elbette ki kurbanın özüne büyük zarar vermiştir.

Üç aşamada anlatılan kurban ibadetinin değişim ve dönüşümü kurbanın özüne ve orijinal ruhuna zarar verirken aynı zamanda ikinci kez tapınağın yıkılmasından sonra (MS 70) kurbanın eda edilmesine engel olmuştur. Zira başlangıçta kişinin istediği yerde eda edebildiği kurban ibadeti Yoşiya reformu ile birlikte Süleyman mabedi ile sınırlandırılmasaydı, bugün Yahudiler hala kurban ibadetini yerine getirebileceklerdi. Dolayısıyla bugün kurban ibadetinin

yerine getirilemiyor olması kurbanın tapınak ile sınırlandırılmasından kaynaklanmaktadır.

Kaynakça

- Allison, Charles S. "The Significance of Blood Sacrifice in the Old Testament". *African Research Review*. 16/3 (2016): 46-60.
- Aykıt, Dursun Ali ve Yetim, Merve. "Yahudiliğin Tek İbadet Merkezi Kudüs müydü?". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 8 (2019): s. 2110-2127.
- Baden, Joel S. *J, E, and the Redaction of the Pentateuch*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2009.
- Bandstra, Barry L. *Reading the Old Testament: Introduction to the Hebrew Bible*. USA: Wadsworth, 2009.
- Barton, John ve Muddiman, John. *The Oxford Bible Commentary*. New York: Oxford University Press, 2007.
- Berlin, Adele ve Marc Zvi, Brettler. *The Jewish Study Bible: Jewish Publication Society Tanakh Translation*. Oxford University Press, 2004.
- Campbell, Antony F. ve O'Brien, Mark A. *Sources of the Pentateuch: Texts, Introductions, Annotations*. USA: Fortress Press, 1993.
- Dam, Cornelis Van. "The Burnt Offering In Its Biblical Context". *Mid-America Reformed Seminary* 7/2 (1991): 195-206.
- De Waux, Roland. *Ancient Israel, Its Life and Institutions*. Çev. John McHugh. Michigan: Dove Booksellers Livonia, 1997.
- Driver, Samuel Rolles. *A Critical and Exegetical Commentary on Deuteronomy*. USA: T. & T. Clark, 1902.
- Dunn, James D. G. ve Rogerson, John William. *Eerdmans Commentary on the Bible*. Cambridge: Wm. B. Eerdmans Publishing, 2003
- Edsman, Carl Martin. "Altar". *Encyclopedia of Religion*. I. New York: Thomson Gale, 2005.
- Güç, Ahmet. *Çeşitli Dinlerde ve İslam'da Kurban*. İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2003.
- Katz, Marilyn A. "Ox-Slaughter and Goring Oxen: Homicide, Animal Sacrifice, and Judicial Process". *Yale Journal of Law & the Humanities* 4/2 (2013) :249-278.
- Kitâb-ı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2. Basım, 2003.
- Knohl, Israel. "The Sin Offering Law in the "Holiness School"(Numbers 15.22-31)", *Priesthood and Cult in Ancient Israel*. Ed. Gary A. Anderson, 1991.
- _____. "The Guilt Offering Law of the Holiness School (Num. V 5-8)". *Vetus Testamentum* 54/4 (2004): 516-526.
- Kugler, Robert ve Hartin, Patrick *An Introduction to the Bible*. Michigan: Wm. B. Eerdmans Publishing, 2009.
- Levine, Baruch A. "First Fruits". *Encyclopaedia Judaica*. New York: Thomson Gale, 2nd ed. (1972): 48-49.

- Longman, Tremper III ve Dillard, Raymond B. *An Introduction to the Old Testament*. Michigan: Zondervan, 2006.
- MacDonald, Nathan. *Ritual Innovation in the Hebrew Bible and Early Judaism*. Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2016.
- McConville, J.G. "Deuteronomy". Ed. T. Desmond Alexander; David W. Baker, *Dictionary of the Old Testament: The Pentateuch* (2002): 185-187.
- Min, Kyung-Jin. *The Levitical Authorship of Ezra-Nehemiah*. Londra: A&C Black, 2004.
- Morales, L. Michael. "Atonement in Ancient Israel: The Whole Burnt Offering as Central to Israel's Cult". *So Great Salvation*. ed. Jon C. Laansma. New York: T&T Clark, 2019.
- Rainey, A. F. "The Order of Sacrifices in Old Testament Ritual Texts". *Biblica* 51/4 (1970): 485-498.
- Rainey, Anson. "Sacrifice". *Encyclopaedia Judaica*. XVI. New York: Thomson Gale, 2. ed. (1972)
- Rives, James. "Animal Sacrifice and Political Identity in Rome and Judaea". *Jews and Christians in the First and Second Centuries: How to Write Their History*. ed: P. J. Tomson and J. Schwartz, Leiden: Brill, 2014.
- Robertson, Edward. "The Priestly Code: The Legislation of The Old Testament and Graf-Wellhausen". *Bulletin of the John Rylands Library* 26/2 (1942): 369-390.
- Ruane, Nicole J. *Sacrifice and Gender in Biblical Law*. New York: Cambridge University Press, 2013.
- Schereschewsky, Ben-Zion (Benno). "Firstborn". *Encyclopaedia Judaica*. New York: Thomson Gale, 2. ed. (1972): 45-48.
- Smith, H. P. "The High-Places". *The Hebrew Student* 2/8 (1883): s. 225-234.
- Smith, James E. *Biblical Typology*, Lulu.com, 2018.
- Smith, William Robertson. "Sacrifice". *Encyclopedia of Britannica* 21 (1886): 132-138.
- Snaithe, Norman H. "The Sin-Offering and the Guilt-Offering". *Vetus Testamentum* 15/1 (1965): 73-80.
- _____. "Sacrifices in the Old Testament". *Vetus Testamentum* 7:3 (1957): 308-317.
- Waltke, Bruce K. "Cain And His Offering". *Westminster Theological Journal* 48 (1986): 363-372.
- Waszkowiak, Jacek Jakub. "Pre-Israelite and Israelite Burnt Offering Altars in Canaan". *The Polish Journal of Biblical Research* 13/1-2, (2014): 43-67.
- Watts, James W. "'o-la-h: The Rhetoric of Burnt Offerings". *Vetus Testamentum* 56/1 (2006): 125-137.
- Wellhausen, Julius. *Prolegomena to the History of Israel*. Çev. J. Sutherland Black, Allan Menzies. Illinois: Textbook Publishers, 2003.
- Yadin, Yigael. "Beer-sheba: The High Place Destroyed by King Josiah", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 222 (1976): s.5-17.
- Yetim, Merve. *Eski Ahit Eleştirisi ve Julius Wellhausen*. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.